

L. JONINAS

DVI „MEISTRO IR MARGARITOS“ REALYBĖS (KASDIENYBĖS SOCIOLOGIJOS ĮVADAS) *

I

Kaip rodo paantraštė, šis straipsnis — ne literatūros mokslo tyrinėjimas, o mėginimas interpretuoti vieną garsaus Michailo Bulgakovo romano aspektą, arba liniją, kasdienybės sociologijos požiūriu. Kartu jis laikytinas bandymu, pasiremiant literatūrinės medžiagos analize, iškelti kasdienį gyvenimą kaip svarbią sociologinę problemą.

Sudėtingoje M. Bulgakovo romano struktūroje galima skirti tris pagrindines linijas: tai istorija apie Jėzaus Kristaus ir Poncijaus Piloto tarpusavio santykius, apie romantišką Meistro ir Margaritos meilę ir pagaliau — Volando vizitą į Maskvą, arba pasakojimą apie Volando ir jo „palydovų“ susidūrimą su maskvietiškos kasdienybės faktais ir struktūromis.

Savo analizei pasirenkame šią liniją, nes mums, sociologams, ji duoda retą galimybę išnagrinėti kai kurias fundamentalias, tačiau iki šiol sociologiniu požiūriu netyrinėtas kasdienio gyvenimo organizacijos formas.

Suprantama, kyla klausimas: kodėl kasdienybės tyrinėjimui prireikė literatūrinės medžiagos? Argi negana apsidairyti aplinkui, aprašyti gyvenimą, indukciškai išskirti jame tai, kas bendra ir dėsninga, — ir kasdienybės sociologija sukurta? Bet to nepakanka, nes, norint aprašyti kasdienybę, pirmiausia ją reikia „atrasti“. Kasdieniškumą plačiausia šio žodžio prasme suprantame visa, kas „normalu“, „akivaizdu“, „dėsninga“, t. y. normalią gyvenimo tėkmę, kuri netampa mūsų apmąstymų objektu tol, kol jos nesudrumsčia koks nors nepaprastas įvykis.

Kasdienybė turi tokią ypatybę, kad sutrikdymas arba šio sutrikdymo refleksija dažniausiai nukrypsta ne į pažeistų struktūrų tyrinėjimą (tai paaiškės iš tolesnės analizės), bet į mėginimą jas atstatyti ir tik po to, kai jau galima remtis atkurtąja normalia būseną, prasideda kalba apie sociologinį (arba apskritai — mokslinį) gyvenimo raidą suardžiusio veiksnio tyrinėjimą. Taigi ir šiuo atveju kasdienybė išslysta iš sociologo akiračio! Iki „sutrikdymo“ ir po to kasdienybė traktuojama kaip *pagrindas*, kaip būtina tyrinėjimo prielaida, bet tyrimo *tema* netampa. Šia prasme ir kalba-

* Straipsnis parašytas specialiai „Problemoms“. Iš rusų kalbos vertė A. Nesavas.

ma apie kasdienybės „atradimo“ būtinumą. Todėl reikia suardyti kasdienio gyvenimo audinį, ir tik tada ši „vivisekcija“ tyrinėtoji atvers gyvas struktūras.

Jau būta tokios rūšies bandymų sociologijoje. Turiu galvoje vadinamųjų foninių ekspektacijų eksperimentus, kuriuos atliko amerikiečių sociologas H. Garfinkelis¹. Teorinis šių eksperimentų pagrindas — social-fenomenologinė A. Šiuco koncepcija². Jo idėjos apie „daugialypę realybę“, kasdienio gyvenimo organizaciją, socialinio veiksmo struktūrą ir sudaro šio straipsnio pagrindą.

Tačiau kad ir kokie drąsūs H. Garfinkelio eksperimentai, jie pasirodė riboti. Ir neatsitiktinai, nes kalbama apie kasdienybės „vivisekciją“ tiesiogine šio žodžio prasme. Normalios kasdienio gyvenimo tėkmės pažeidimas, kaip parodė pats H. Garfinkelis, yra susijęs su sunkiomis psichinėmis ir moralinėmis atsitiktinių eksperimento dalyvių traumomis.

Taigi M. Bulgakovo romanai, jo vaizdai — neįkainojami kasdienybės stebėjimui. Volando „veiklą“ Maskvoje, sąmoningus ir nesąmoningus „piktosios dvasios“ „išibrovimus“ į kasdienį gyvenimą mes traktuojame kaip eksperimentą, kuris apnuogina slaptas kasdienybės struktūras, leisdamas objektyviai sociologiškai jas nagrinėti.

Kaipgi elgiasi šios romano dalies veikėjai ir antraeiliai personažai? Volando ir jo palydovų veiksmai, sąmoningai ar nesąmoningai, griauja stabilias kasdienybės struktūras. Normalūs žmonės (mes vadinsime juos „kasdieniais veikėjais“) labai greitai ir aštriai suvokia tokių situacijų grėsmę ir nepastovumą, todėl reikalauja skubiai atstatyti normalią padėtį ir grįžti prie „įprasto“ gyvenimo. Mėginimas atkurti sugriautas kasdienės situacijas ir dėsningumus atsispindi įvykių interpretacijose ir praktiniuose veiksmuose, kurie šiomis interpretacijomis remiasi. Bet ir interpretacijos, ir jomis paremta veikla turi vieną tikslą — sugrąžinti normalią kasdienio gyvenimo eigą.

Pamėginsiu paaiškinti paties M. Bulgakovo žodžiais, ką turiu galvoje. Romane galima rasti daugybę pavyzdžių, tačiau toliau cituojama neišvengiamai ilga citata ne tik iliustruoja, bet ir suponuoja ironišką, iš esmės tikslų bulgakovišką komentarą.

„Iš Maskvon atvykusio Kijevo traukinio minkšto plackartinio vagono Nr. 9 kartu su kitais išlipo padorus keleivis, nešinas nedideliu fibros lagaminėliu. Tasai keleivis buvo ne kas kitas, kaip velionio Berliozo dėdė Maksimilianas Andrejevičius Poplavskis, ekonomistas-planuotojas, gyvenantis Kijeve, buvusioje Instituto gatvėje. Maksimiliano Andrejevičiaus atvykimo priežastis buvo užvakar vėlai vakare gauta tokia telegrama:

Mane ką tik suvažinėjo tramvajus Patriarchuose.

Laidotuvės penktadienį trečią valandą. Atvažiuok. Berliozas.

¹ Garfinkel H. Studies in Ethnomethodology.— New York, 1967. p. 37—50.

² Schutz A. The Problem of Social Reality.— Collected Papers, Hague, 1962, Vol. 1.

Maksimilianas Andrejevičius pagrįstai buvo laikomas vienu iš protingiausių žmonių Kijeve. Bet ir patį protingiausią žmogų tokia telegrama gali išmušti iš vėžių. Jeigu žmogus telegrafuoja, kad jį suvažinėjo tramvajus, tai aišku, kad suvažinėjo nemirtinai. Bet kodėl tada čia kalbama apie laidotuves? O gal jis labai silpnas ir nujaučia, kad mirs? Galimas daiktas, tačiau labai jau keistas toksai tikslumas,—kaip jis gali žinoti, kad bus laidojamas penktadienį trečią valandą? Nuostabi telegrama!

Bet protingi žmonės todėl ir protingi, kad geba išnarplioti painiausius dalykus. Viskas labai paprasta. Įvyko klaida, ir tekstas atėjo iškraipytas. Žodis „mane“, be abejonės, pateko čia iš kitos telegramos, vietoj žodžio „Berlioza“, kuris, dabar jau kitu linkniu, atsidūrė telegramos gale. Šitaip perstūmus žodžius, telegramos turinys tampa aiškus, nors, žinoma, tragiškas” *.

Prieš mus kasdienės interpretacijos pavyzdys — kasdienybei būdingas standartinis metodas: tai, kas nesuprantama ir neįmanoma, paversti įmanoma ir suprantama.

Volandas, pasiuntęs į Kijevą šią beprasmišką telegramą, veikia kaip eksperimentatorius; jo uždavinys — suardyti normalią įvykių raidą ir užfiksuoti subjekto reakciją į šį pažeidimą. Reakcija pasirodo esanti interpretacija, kurios tikslas — beprasmiška ir nesuprantama paversti į prasmingą ir savaime suprantama kasdienio gyvenimo požiūriu.

Analogišką reakciją stebėdavo ir H. Garfinkelis foninių ekspektacijų, t. y. kasdienybės logikos, eksperimentuose.

Tačiau šėtoniškasis kolega — Volandas — jį pralenkia. Jis sugriauna (metodologiškai traktuojame šį sugriovimą kaip eksperimentą) ne tik kasdienybės logiką, t. y. visuotines (bendrai pripažintas) prielaidų ir idealizacijų struktūras, nesąmoningai tampančias kasdieniškos veiklos pagrindą, bet ir šios logikos fundamentą — fizinį individo egzistavimą³.

Pagal A. Šiuco teoriją, egzistuoja daugybė žmogiškojo patyrimo realybių — „galutinių prasmės struktūrų“, ir kiekviena turi savo logiką ir neredukuojama į kitas, pavyzdžiui, religijos sfera, meno, sapno, psichinės ligos sfera ir t. t. Visa tai — ypatingos realybės. Bet kasdienio pasaulio realybė — „aukščiausioji realybė“ (paramount reality)⁴, nes žmogus dažniausiai gyvena joje ir, skrajodamas mintimis po kitas sferas, visada anksčiau ar vėliau neišvengiamai nusileidžia į kasdienybės pasaulį.

*Пока не требует поэта
К священной жертве Аполлон,
В заботы суетного света
Он малодушно погружен...*

Taip ir poetas, atidavęs auką Apolonui, sugrįžta prie kasdieniškų rūpesčių.

* Romano ištraukos cituojamos iš: *Bulgakovas M. Meistras ir Margarita*.— V., 1985.

³ Schutz A. The Problem of Social Reality, p. 7—34.

⁴ Ten pat, p. 226.

Aukščiausią kasdienybės valdžią užtikrina kasdienių reikalų ir rūpesčių ryšys su praktiniu veikiančiojo individo kūniškumu.

Taigi Volandui pavyksta sugriauti ne tik kasdienybės logiką, bet ir jos pamatą — kasdienę fiziką, garantuojančią šios logikos stabilumą. Volandas suabejoja kasdienės realybės prioriteto principu. Taigi mes matome iš tikro unikalų eksperimentą: matyt, kalbama apie realybę, kuri tam tikra prasme „realesnė“ už kasdienybę. Visais kitais atvejais, kai kalbama apie meną, sapną, žaidimą, netgi apie psichinę ligą ir t. t., kasdienybė galop nesunkiai įrodo „realesnį“ savo pobūdį. Čia tuo tarpu viskas kitaip. Eksperimentatorius įgyja galimybę atsidurti „kitapus“ kasdienybės ir užtikrina visišką eksperimento objektyvumą. Realiomis žemiškomis sąlygomis toks eksperimentas būtų neįmanomas, nes nė vienas eksperimentuojantis sociologas negali atsidurti anapus kasdienybės, iki galo įsisąmonindamas jam, kaip kasdieniam veikėjui, būdingą logiką ir drauge jos atsisakydamas.

Tokią galimybę turi tik bulgakoviškasis Volandas. Todėl, pamėginę rimtai pažvelgti į M. Bulgakovo meninę išmonę, rasime raktą į kasdienybę, kuri jau nėra aukščiausioji realybė, o tik viena iš „uždarytų prasmės sferų“ (A. Siuco terminas), kurią galima objektyviai stebėti ir lyginti susijusia su kitomis romano prasminėmis struktūromis.

Tačiau iš pradžių išsiaiškinkime romano kasdienybės vidinę logiką ir patikslinkime kai kurias jai būdingas savybes, kurios išryškėja Volandui susidūrus su kasdienybe.

II

Kas yra jo eksperimento subjektai? Tai įvairių socialinių sluoksnių, nevienodo išsilavinimo, skirtingų intelektualinių sugebėjimų ir vaizduotės žmonės: rašytojai, tarnautojai, gydytojai, mokslininkai, vadinamieji „eiliniai žmonės“ — bufetininkas, namų valdytojas ir kt. Bet šėtono veiksmus visi jie interpretuoja vienodai. Pavyzdžiui, pirmąjį susidūrimą su „neįmanomu“ faktu literatas Berliozas komentuoja taip: „Žinai, Ivanai, nuo kaitros manęs vos apopleksija netrenkė. Mačiau net kažką panašaus į haliucinaciją...“ Šiek tiek vėliau, kai „haliucinacija“ pasikartoja, jam atrodo, kad tai kvailas sutapimas: „Michailas Aleksandrovičius vos neatšlijo atatupstas, bet nusiramino, paagalvojęs, kad čia tik kvailas sutapimas ir kad apskritai dėl tokių dalykų nėra kada sukti sau galvos“.

Galima surasti ir kitų pavyzdžių. Pavyzdžiui, Stepanas Lichodejevas, pabudęs ir išvydęs prie savo lovos Volandą, mėgina „suinterpretuoti“ šį faktą, aiškindamas jį kaip „atminties aptemimą“ ir „haliucinaciją“.

Visais atvejais ir visur matome tą patį: mėginimą paprasčiausiai atmesti faktą, „paaiškinus“ jį „atminties aptemimu“, haliucinacija arba kvailu sutapimu. Griežtai kalbant, kiekvienas toks aiškinimas gali būti teorinis, bet šiuo atveju jokia teorija tokio aiškinimo neparemia; ir išvardytos kategorijos — tai kasdienės kategorijos, o ne mokslinės sąvo-

kos. Aiškinimai, paremti atminties aptemimu, haliucinacijomis ir pan., yra *kasdieniai automatizmai*, standartizuoti kasdienės logikos metodai, leidžiantys ignoruoti svetimą ir nesuprantama tol, kol neišsibraunama į intymesnę praktinio kūniškumo sferą.

Tokių aiškinimus galima pavadinti *pirmuoju žingsniu* (arba pirmuoju lygiu) interpretacijos — vienos iš kasdienybės „socialinės gynybos“ apsauginių priemonių. Ši interpretacija vyksta „kalboje“, ji lieka kalbos „viduje“ ir nesuponuoja jokių praktinių interpretatoriaus veiksmų. Šiuos kasdienius automatizmus galima pavadinti kalbiniais automatizmais.

A. Siucas teigė, kad tie patys faktai tam tikros realybės rėmuose (arba patyrimo sferose) gali būti traktuojami kaip ženklai ir kaip simboliai. Pirmuoju atveju jie sudaro vientisą sistemą, suvokiamą kaip realybės sferą, antruoju — peržengia šios sistemos ribas, nurodydami kitą, transcendentinę, realybę⁵. Taikant A. Siuco terminologiją, galima sakyti, jog pirmajame interpretacijos lygyje įvykiai aiškinami kaip ženklai; kartu jie įjungiami į kasdienybės ženklų sistemą, t. y. „normalizuojami“, ir galima jų nebepaisyti.

Tačiau interpretacijos procesas suponuoja dar vieną lygį, arba pakopą. Jeigu „paaiškinti“ faktai pernelyg primygtinai primena savo reikalingumą ir pasirodo pernelyg „realūs“, jeigu nepavyksta jų reinterpretuoti, nustumti į šalį, tenka juos aiškinti kaip *kažką kitą* — ne kasdienybės, t. y. kitą prasmės sferą.

Romane rasime keletą tokios rūšies interpretacijų variantų, t. y. kai aiškinimas to, kas nesuprantama ir neįmanoma, priskiriamas kažkokiai svetimai kasdienės prasmės sferai. Pirmiausia, įvykių aiškinimas špionažu, kenkėjiškumu arba apskritai nusikaltėliška veikla. Tokių aiškinimų romane apstu. Netgi Voiano ir jo palydovų veikla aiškinama kaip nusikaltėlių gaujos darbas.

„Labiau išsilavinę, kultūringi žmonės, aišku, šitų plepalų apie sostinėn apsilankiusią piktąją dvasią neplatino, net šaipėsi iš jų, mėgino sudrausti gandonešius. Tačiau faktas, kaip sakoma, lieka faktu ir, nieko nepaaiškines, nenumosi į jį ranka: kažkas pabuvojo sostinėje. Jau vien anglių krūva virtęs Gribojedovas, be to, ir daugelis kitų įvykių iškalbinžai apie tai bylojo.

Kultūringi žmonės laikėsi tardymo organų požiūrio: veikė hipnotizuotojų ir pilvakalbių gauja, puikiai išmananti savo amatą.“

Visa tai rodo būtinybę pripažinti nusikalstamumą arba „nusikaltimą“, arba nusikaltėlių pasaulį kaip vieną iš galutinių prasmės sferų (A. Siuco supratimu). Iš tiesų, jis toks ir yra, nes turi savo „logiką“, savitą kalbą, kognityvinį stilių ir t. t.

Kitas šio lygio interpretacijos variantas (kai „faktas“ lieka faktu ir išsisukti be paaiškinimų jokiū būdu negalima“) yra fakto priskyrimas „psichinės ligos“ sferai. Turbūt nėra reikalo tai patvirtinti pavyzdžiais, nes tokia interpretacija būdinga beveik visiems įvykių dalyviams (ryškiausias pavyzdys — Ivanas Benamis).

⁵ Ten pat, p. 312—339.

Ir pagaliau trečiasis variantas: bauginančių įvykių aiškinimas piktosios dvasios, velnio veikla.

Kartais pasitaiko bandymų nesuprantama aiškinti kaip „sapną“. Bet toks metodas kaip „sapnas“, „aš sapnuoju“ paprastai taikomas pirmoje interpretacijos pakopoje, kai iškyla uždavinys — reinterpretuoti, atmesti faktus. Jeigu nepavyksta, tenka „prabusti“, ir interpretacija persikelia į vieną iš minėtų sferų.

Vadinasi, yra trys galimybės: *piktoji dvasia, nusikaltimas, psichinė liga*. Šios trys uždaro prasmės sferos, į kurias kreipiasi kasdieniai veikėjai, iškilus būtinybei suprasti, paaiškinti, priimti kažką absoliučiai nepriimtina, nesuprantama, nepaaiškinama kasdienybės įprasto gyvenimo požiūriu.

Remiantis A. Šiuacu, galima teigti, kad ne šios, *antrosios, interpretacijos* faktai, nepasiduodantys tradiciniam „kasdieniam“ įprasminimui, naudojami kaip simboliai, nurodantys transcendentinę realybę, t. y. kaip šios realybės ir kasdienės realybės komunikacijos priemonės ir įrankiai. Tačiau romano įvykiai sako mums, kad tokia interpretacija būtų ne visiškai teisinga.

Pamėginsime atsakyti į du klausimus. Pirma: ar šie įvykiai-simboliai yra dingstis užmegzti ryšį su kita realybe, ar jų atpažinimas ir interpretacija yra komunikacijos vengimas, išsaugant kasdienybės teises, kitaip tariant, užlopančią kasdienybės „skyles“? Antra: ar šių interpretacijų dėka kita realybė įvedama į kasdienybės gyvenimą, ar, atvirkščiai, simbolinė interpretacija tampa pagrindu, mėginant grąžinti šiuos faktus į kasdienybės lygį?

Sugrįžkime dar kartą prie romano teksto. Ką daro kasdieniai veikėjai, išsiaiškinę Volando veiksmus kaip transcendentinės tikrovės simbolius? Poetas Ivanas Benamis uždega žvakutę, apsaugodamas nuo nelabojų, pasikabina ant krūtinės ikonėlę ir reikalauja skambinti į miliciją, kad atsiųstų „tris motociklus su kulkosvaidžiais“. Derinys nevisiškai absurdiškas. Abu institutai — milicija ir institucionalizuota religija — būtent tie socialinio gyvenimo mechanizmai, kurie rūpinasi tvarka ir transcendentinių poveikių kasdieniam gyvenimui eliminavimu. Kiti pavyzdžiai, Stepanas Lichodejevas, finansų direktorius Rimskis ir kt. — visi ieško apsaugos ir pagalbos milicijoje. Kai kurie įvykių dalyviai, bijodami transcendentinių realybių, ieško apsaugos religiniuose arba mediciniuose ritualuose.

„Kambaryje jau plazdėjo purpurinės liepsnos, ir visas trejetas kartu su dūmais išvirto pro duris, užbėgo akmeniniais laiptukais į viršų ir atsidūrė kiemelyje. Pirmiausiai jie išvydo sėdinčią ant žemės namo savininko virėją; šalia gulėjo pabirusios bulvės ir keli ryšeliai svogūnų. Virėjos būsena buvo suprantama. Trys juodi žirgai šnarpstė palei daržinėlą, krūpčiojo, fontanais drabstė žemes. Margarita pirma šoko į balną, paskui ją — Azazelas, o galų gale — meistras. Virėja suvaitojusi taisėsi kelti ranką ir peržegnoti juos, bet Azazelas grėsmingai suriko nuo žirgo:—

— Ranką nupjausiu!

Jis sušvilpē, ir žirgai, laužydami liepų šakas, pakilo ir įsirėžē į paže-me slenkantį juodą debesį.”

Pavyzdys puikus ir pamokantis. Niekur romane nekalbama apie tiks-lingus, iš anksto apgalvotus bandymus užmegzti ryšius su kita realybe, bet visada — tik apie kasdienybės gynimąsi ir atsiribojimą nuo kitų realybių. Tai taikytina net labiausiai tikinčiam kitų realybių egzistavimu veikė-jui — Meistrui. Tik Margarita yra išimtis, bet apie ją kalbėsime vėliau.

Kasdienybė turi mechanizmus, skirtus šiems tikslams. Tai jau minė-toji milicija, medicina (psichiatrija), religija (suprantama kaip ritualinių veiksmų visuma). Visos jos — neatskiriamos kasdienės realybės dalys, funkcionuojančios tam, kad pašalintų arba redukuotų transcendentišku-mo poveikį, paverstų jį kasdienybe. Kiekvienas toks socialinis mechaniz-mas turi specifinius metodus šiems tikslams, tačiau visi jie turi tą pačią paskirtį: užlopyti kasdienybės „skyles“ ir sugrąžinti jos suverenitetą.

Dabar galima atsakyti į ankstesnius klausimus: tam tikrų faktų inter-pretavimas kaip simbolių veda ne į komunikacijos su kitomis realybės sferomis užmezgimą, bet į jų kaip simbolių eliminaciją, į simbolių paver-timą ženklais, t. y. transcendencijos redukavimą į kasdienybę. Kai tik kažkoks faktas interpretuojamas kaip priklausantis milicijos, psichiatro arba kulto tarno kompetencijai („Šlakstykit švęstu vandeniu“, — koman-davo gyventojų komiteto pirmininkas Bosojus), — jis bemat tampa nor-maliu faktu, nes kasdienybė jau žino, kaip su juo pasielgti.

Šia prasme tai, ką A. Šiucas vadina simboliu, geriau laikyti *simpto-mu* — kasdienybės „ligos“ simptomu. Kai tik simptomas įsisąmonina-mas kaip toks, kasdienių veikėjų uždavinys — bet kuria kaina jį paša-linti.

Toks yra M. Bulgakovo (implicitiškai pateiktas romane) kasdienybės, kaip uždaros prasmės sferos, variantas. Jo skiriamasis bruožas: kasdienio gyvenimo uždarumas, atsiribojimas nuo transcendentinių sferų. Šis bruo-žas — universalus. Kiekviena visuomenė ir kultūra — viena ar kita for-ma — turi mechanizmus, analogiškus tiems išvardytiems. Klausimas gali kilti tik dėl kasdienio gyvenimo atvirumo ar uždarumo laipsnio. Ti-kriausiai būtų įdomi kultūrų ir socialinių bendruomenių klasifikacija pa-gal šį kriterijų, kaip kad ir asmenybių klasifikacija pagal jų santykį su transcendentinėmis realybėmis ir pagal interpretavimo tipą.

III

Kokia gi prigimtis tos realybės, kuri įsiveržē į maskvietišką kasdie-nybę? M. Bulgakovo požiūriu, tai šėtono pasaulis. Tačiau toks atsaky-mas, netgi pripažįstant meninės išmonės sąlygotumą, visiškai nepaten-kinamas. Reikia pamėginti išsiaiškinti ir aprašyti esmines šio pasaulio charakteristikas, remiantis jame gyvenančių būtybių (visų pirma paties Volando) veiksmais ir pasisakymais.

1. Visų pirma Volando gyvenama tikrovė — *aukščiausioji realybė*, ir kasdienės, ir kitų prasmės sferų požiūriu. Ji tarsi aprėpia visas sferas ir leidžia Volandui ir jo bendrams laisvai ir netrukdomai judėti. Dar daugiau, ji duoda galimybę susisiekti įvairioms prasmės sferoms, kurios šiaip jau yra beviltiškai atskirtos (pvz., Meistro romano meninis pasaulis ir kasdienybės pasaulis; kasdienybė ir „miego fantazijos“ pasaulis ir t. t.). Ši Volando tikrovė — „aukščiausioji“ visoms kitoms, t. y. jai atiteko vaidmuo, kurį A. Šiucas paskyrė kasdienio gyvenimo tikrovei.

2. Ši Volando realybė — tai *griežto determinizmo karalystė*. Jos viešpataujanti logika — ne apytikrė kasdienybės, o griežtai deterministinė matematinė-astronominė logika. Čia nėra vietos nesąmoningoms hipotezėms, idealizacijoms ir neaiškiai formuluojamoms prielaidoms, kuriomis pagrįstas kasdienis gyvenimas.

Tokioje aplinkoje Volandui nesunku sėkmingai pranašauti.

„— Žinoma, žmogus mirtingas, bet tai dar būtų pusė bėdos. Blogai, kad jis kitąsyk miršta ūmai, štai kur visas pokštas. Ir apskritai jis negali net pasakyti, ką veiks šį vakarą.

„Kažkaip kvailai pakreipta kalba“... — pagalvojo Berliozas ir atkirto:

— Na, čia tai jau jūs perdedate. Aš gana tiksliai žinau, ką veiksiu šį vakarą. Savaiame suprantama, jei Bronaja gatvėje man ant galvos nenukris plyta...

— Plyta šiaip sau niekada ir niekur ant galvos nenukrenta,— pamokomai pertarė jį nepažįstamasis.— O jums, patikėkite manimi, ji tikrai negresia. Jūs mirsite kitokia mirtimi.

— Gal jūs net žinote kokią?— su visai pagrįsta ironija pasiteiravo Berliozas, įsiveldamas į kažkokį tikrai kvailą pokalbį.— Ir pasakysite man?

— Mielai,— atsiliepė nepažįstamasis. Jis nužvelgė Berliozą lyg ruošdamasis siūti jam eilutę, suburbėjo pro dantis kažką panašaus į: „Viens, du... Merkurijus antruose namuose... mėnulis pasislėpė... šėši — nelaimė... vakaras — septyni...“— ir garsiai džiūgaudamas paskelbė:— Jums nupjaus galvą!“

3. Šis universalus determinizmas daro Volando pasaulį belaikį, laikui nepaklūstantį.

Praeitį ir ateitį, lygiai kaip ir dabartis Volandui taip pat permatoma ir aiški kaip kad laplasiškam hipotetiniam „determinizmo demonui“, kuris per akimirksnį vienu žvilgsniu sugeba aprėpti visų visatos daiktų likimą, nuo jos atsiradimo ligi pabaigos. Pasaulio istorija sutapo su jo logika. Tokiame pasaulyje viešpatauja amžina dabartis. Praeitį ir ateitį aprėpiamos dabartyje. Todėl šios trys laiko charakteristikos gali keistis „vietomis“ pagal Volando įnorį. Visi laiko apibrėžimai atrodo sąlygiški ir reliatyvūs.

Tačiau anapusio „belaikio“ ir subjektyviai išgyvenamo kasdienybės laiko suplakimas — problema net ir šėtonui. Tai atrodo keista, tačiau susidaro įspūdis, kad pats Volandas suvokia sunkumus, kurie atsiranda bandant atkurti Meistro ir Margaritos praeitį.

„Čia meistras nusijuokė ir, apkabinęs Margaritos galvą su seniai išsileidusiom garbanom, tarė:

— Ak, mesire, neklausykite vargšės moters. Tame rūsyje jau seniai gyvena kitas žmogus, ir apskritai nieko pasaulyje nebūna, kaip buvę.— Jis prigludo skruostu prie savo draugės galvos, apsikabino Margaritą ir ėmė murmėti:— Vargšėlė, vargšėlė...

— Sakot, nebūna?— tarė Volandas.— Teisybė. Bet mes pamėginsim.“

Bandymas nepavyksta, nors Volandas padaro viską, kas nuo jo priklausė, įvykdo visus reikalingus pakeitimus ir perkėlimus. Meistras ir jo mylimoji nesugeba gyventi kaip anksčiau, senajame rūsio bute, nesugeba sutaikyti savo praeities su naująja dabartimi.

„Išlenkęs trečią stikliuką konjako, kuris Azazelo nemaž neveikė, svečias taip prašneko:

— Jaukus rūšukas, velniai mane griebtų! Tik štai klausimas: ką veikti tame rūsyje?

— Ir aš tą patį sakau,— nusijuokęs atsiliepė meistras.“

Dž. Mydas rašė: „Kokią praeitį bekonstruotume, ji neatitiks dabartinės situacijos. Visada išliks neapčiuopiamų sąsajų su tuo, kas praėjo“.⁶ Romanas patvirtina, kad autentiška praeities rekonstrukcija neįmanoma netgi Volandui. Kad išspręstų problemą, jis turėjo perkelti herojų į savo pasaulį, kuriame nėra laiko.

Tiesa, tai greičiau buvo ne problemos išsprendimas, o jos pakeitimas. Volandui nepavyko įveikti emocionalaus sumišusio „kasdienio“ laiko krūvio, ir jis pakeitė kasdienybę logikos pasauliu, kuriame visi „laikai“ vienalaikiai.

Viduramžių mistikų problema: „Ar dievas gali sukurti tai, kas buvo?“⁷ Šiuo atveju įgyja naują atspalvį. Jos prasmė ta: ar dievas paklūsta visuotiniam dėsninčiumui, ar yra laisvas savo kūryba. M. Bulgakovo romano problema kitokia: ar žmoniškieji išgyvenimai pavaldūs dievui (arba velniui). Paaiškėja: ne, tai ne jo valioje!

4. Volando pasaulyje *žinojimas neskirstomas į relevantišką ir nerelevantišką*. Volando žinojimo ribų nekausto sąmoningo ar nesąmoningo, aiškaus ar apytikrio, migloto žinojimo horizontai: griežtai determinuotų įvykių grandinėje, kurie atsiskleidžia Volando akivaizdoje, viskas suvokiama aprioriškai.

Kasdienio žinojimo relevantiškumą ir nerelevantiškumą sąlygoja mūsų planai, praktinė žinojimo prigimtis. Tuo tarpu Volandas žino viską; jo planai — ne kasdienio gyvenimo planai. Jo pasaulio griežtą determinizmą atitinkančios pranašystės, tai savaimė išsipildančios pranašystės, o jo norai atitinka spėjimus. Šia prasme Volando laisvę kausto įsakmus būtinumas, kurį jis pats suvokia.

„— Beje, barone,— staigiai intymiai prislopintu balsu prašneko Volandas,— pasklido žandai apie nepaprastą jūsų žingeidumą. Žmonės šne-

⁶ Mead J. H. The Philosophy of the Present.— Chicago, 1932, p. 51.

⁷ Шестов Л. Афины и Иерусалим.— Париж, 1951, с. 186.

ka, kad tasai jūsų žingeidumas sykiu su nemenkiau išsivysčiusiu plepumu jau pradėjo kreipti į save visų akis. Be to, pikti liežuviai jau prasitarė, kad esate skundikas ir šnipas. Ir dar spėjama, jog visa tai jums maždaug po mėnesio liūdnei baigsis. Taigi, norėdami jus išvaduoti nuo tokio kamavimosi ir laukimo, mes nusprendėme jums pagelbėti, pasinaudodami ta aplinkybe, kad jūs įsipiršote pas mane į svečius, kaip tik siekdamas iššniukštinti viską, kas tik bus įmanoma“.

5. Griežtai kalbant, visus Volando pasaulio *antgamtinis bruožus* nulemia anksčiau nurodytos savybės. Volandas ir jo „kolegos“ turi neribotą galimybę persikūnyti ir žaibiškai veikti dideliu atstumu. Visa tai gali būti „natūraliai“ paaiškinama, nors tai veikia viduramžių gamtos filosofijos, o ne šiuolaikinių gamtos mokslų „natūralumas“. Beje, staigus demono skrydis prie Jenisejaus ir atgal paaiškinamas topologija, kaip ir antgamtiškas 50-ojo buto padidėjimas per puotą pilnaties naktį.⁸

Šia prasme Volandas primena mokslininką, sėdintį darbo kabineto rimtyje ir prasimanantį „beprotiškas“ hipotezes, kurias tuoj pat patikrina. Patikrinimas virsta hipotezės realizavimu, o Volando pasaulyje kiekviena hipotezė — įgyvendinama.

6. Volando pasaulyje *nėra mirties*. Pasak A. Šiuco, „pagrindinis nerimas“, kurį gimdo žinojimas apie neišvengiamą mirtį — galutinis kasdienio gyvenimo veiklos stimulus; visus mūsų planus ir projektus nulemia jis.⁹ Priešingai, Volandas nežino šio nerimo. Jis *nieko neprivalo* daryti; jis beaistris, šaltakraujis, laisvas — idealus mokslininkas.

Kaip bendrais bruožais apibūdinti Volando realybę? Ar galima rasti kokių nors analogijų žmonių visuomenėje ar žmogiškuose vaizdiniuose? Aišku, jog ši realybė neturi nieko bendra su tradiciniais religiniais rojais, pražaro, pomirtinio gyvenimo ir kt. vaizdiniais, o pats Volandas nėra tradicinis krikščioniškas velnias.

Mano galva, geriausias būdas suprasti šią realybę — palyginti ją su idealiu mokslo teorijų pasauliu. Pabrėžiu: su idealiu, o ne tokiu, koks jis yra arba istoriškai buvo. Toks palyginimas nėra paprastas. Turime įvairių konkuruojančių požiūrių į mokslo teorijos struktūrą, funkcijas, turinį, todėl pirmiausia turbūt reikėtų nuspręsti, kuri iš jų yra adekvati.

Tačiau egzistuoja dar ir tam tikra apibendrinta mokslo samprata, kilusi iš XVII—XVIII a. mechanistinio determinizmo ir siejama su Galilėjaus, Keplerio, Dekarto, vėliau Laplaso ir kitais vardais, tebegyvuojanti ir šiandien daugumoje šiuolaikinių mokslo teorijų. Šio mokslo uždavinys — aprėpti visą pasaulį, ištirti visų pasaulio daiktų kelius, kauzališkai paaiškinti visus faktus ir pagaliau sukurti vieningą, grandiozinį pasaulio vaizdą, kuriame bus parodyta visa visatos gyvybė — nuo pradžios ligi pabaigos. Mokslinis pasaulio vaizdas tokioje mokslo sampratoje virsta realaus pasaulio koreliatu. Tai universalus mokslas, visažinystės ir visagalybės sinonimas. Jo charakteristikos tiksliai atitinka bulgakoviškos Volando realybės bruožus: ir mokslas, ir šėtono tikrovė yra „aukštesnės“

⁸ Горелик Е. Воланд и пятимерная теория поля. — Природа, 1978, № 1, с. 159—160.

⁹ Schütz A. The Problem of Social Reality, p. 224.

realybės lyginant su kasdienybės pasauliu (manoma, kad mokslas „aukštesnis“ ir „teisingesnis“ negu sveikas protas); abu — griežtai determinuotos sritys; egzistuoja kitapus laiko (mokslas kuria absoliučias, laikui nepavaldžias tiesas, jo rezultatai gali būti gilinami, bet ne keičiami); nei vienas, nei antras nesuponuoja reikšmingo ar nereikšmingo žinojimo (žinojimas mokslui vertingas savaime, o praktinio pritaikymo klausimai tik antraeiliai); pagaliau abiejose sferose galimos (moksle netgi skatinamos) net pačios „beprotiškiausios“ hipotezės.

Aišku, šiuo atveju kalbama apie idealų, tobulą ir užbaigtą mokslą, kuriam tokio pat idealaus, tobulo mokslininko. Jis beaistris, atsiribojęs nuo kasdienybės rūpesčių: jam svetimas „pagrindinis nerimas“, nes mokslas — amžinas ir nemarus, o visus nerimus (net ir fundamentalius) mokslininkas palieka už slenksčio (kabineto, laboratorijos ir t. t.). Suprantama, kad toks idealus mokslininkas nesiskundžia nei atminties aptemimu, nei haliucinacijomis, nei kitais smulkiais gyvenimo nemalonumais.

Kai mąstai apie tokį „šėtonišką“ mokslą, nenoromis į galvą ateina K. Poperio „trečiojo pasaulio“ koncepcija¹⁰. Anot K. Poperio, „trečiasis pasaulis“ yra idėjų apskritai pasaulis, kurias sieja logikos taisyklės. Jis aprėpia visas žmonijos istorijoje sukurtas teorijas ir koncepcijas ir tas, kurios dar bus sukurtos, taip pat visas hipotezes, visus uždavinius ir lygtis — išspręstas, sprendžiamas ir spręstinas. Būsimų (o gal tų, kurių niekada nebus) uždavinių ir teorijų priklausymas „trečiajam pasauliui“ paaiškinamas implicitišką egzistavimu: jie gali būti sukurti pagal logikos taisyklės iš esamų uždavinių ir teorijų. Tokiam pasaulyje bulgakoviškas „absoliutus mokslininkas“ Volandas jaustųsi kaip namie. Ir vien tik jis, nes eiliniai žmonės — kasdieniai veikėjai — gyvena kita — kasdiene — logika, jų žinojimas — santykinis, t. y. reikšmingas, o jų planus, teorijas, hipotezes nulemia daugybė kitų veiksnių — ne pažinimo būtinybė. Todėl nenuostabu, kad „šėtoniško“ ir kasdienio gyvenimo tikrovės konfliktas, gimęs M. Bulgakovo meninėje vaizduotėje, sukėlė (tiesiogine ir perkeltine prasme) aibes sprogimų ir gaisrų, tapo daugelio psichinių ligų priežastimi.

IV

Mokslas ir kasdienio gyvenimo santykis — plati ir sudėtinga tema. Interpretuodami M. Bulgakovo romaną, mes aptarėme tik vieną jo aspektą. Pabaigai norėtuosi pasiūlyti keletą klausimų ir jų sprendimų, susijusių su tokia interpretacija.

Pirmasis klausimas: kokios vis dėlto yra varomosios Volando elgesio jėgos? Pagrindinis nerimas jam svetimas, jokių veiklos paskatų jo pasaulyje taip pat nėra. Jo veiksmai tik žaismas, bet kiekvienas žaidimas turi būti kažkaip motyvuotas.

¹⁰ Žr. Popper K. Objective Knowledge: An Evolutionary Approach.— Oxford, 1972.

Iš V. Gėtės paimto epigrafo, kurį M. Bulgakovas pateikė romano pradžioje, Volando veiklos ištakų reikėtų ieškoti moralės metafizikoje:

*Tai kas gi tu?
— Dalelė tos jėgos,
Kuri, visiems be atvangos
Darydama tik gera, blogo linki.*

Taigi Volandas semiasi paskatų iš metafizinės gėrio ir blogio įtampos. Jis grynojo mokslo pasaulyje tarytum moralinė būtybė, todėl visa jo būtis paradoksali, pradedant epigrafu. Mokslo moralinių problemų požiūriu galima epigrafą suprasti ir priešingai.

Antrasis klausimas: meistro ir Margaritos likimas.

„— Jis perskaitė meistro kūrinį,— prašneko Levis Matas,— ir prašo, kad tu pasiimtum meistrą ir suteiktumei jam ramybę. Nejaugi tau sunku tai padaryti, blogio dvasia?

— Man niekas nesunku,— atsakė Volandas,— ir tu tai puikiai žinai.— Jis patylėjo ir pridūrė:— O ko jūs nepasiimat jo pas save, į šviesos karalystę?

— Jis nenusipelnė šviesos, jis nusipelnė ramybės,— liūdnu balsu tarė Levis.“

Taigi Volandas abu pasiima į savo pasaulį, ir jų likimas atrodo tragiškas, nes, nepaisant viso Volando pasaulio išvaizdumo, tai — nuasmenintas prasmių pasaulis. Tai — būtino pažinimo pasaulis, nešantis ramybę, gimdantis daiktų rimtį ir santarvę (acquiescentia in re), pasak Spinozos. O šviesos — tos spindinčios tikrojo gyvenimo tobulybės (prisiminkime Platono olos mitą), meistras neužsitarnavo. Margarita — jo likimo draugė.

Kaip matėme, socialiniai kasdienio gyvenimo mechanizmai nukreipti į transcendentiško redukciją ir eliminaciją. Ir vis dėlto egzistuoja komunikacijos galimybė, ir be jokių socialinių mechanizmų. Tai grynai individualus kelias, Volandas pats jį nurodo romane.

„— Michailai Aleksandrovičiaus,— negarsiai kreipėsi Volandas į galvą, ir tuomet žuvusiojo vokai kilstelėjo aukštyn, o negyvame veide Margarita krūptelėjusi išvydo gyvas, minties ir kančios kupinas akis.— Viskas išsipildė, ar ne?— toliau kalbėjo Volandas, žiūrėdamas galvai į akis,— galvą nupjovė moteris, posėdis neįvyko, o aš gyvenu jūsų bute. Faktas. O faktas — pats nepaneigiamiausias dalykas pasaulyje. Tačiau dabar mus domina tolimesnė eiga, o ne šitas įvykęs faktas. Jūs visuomet karštai propagavote teoriją, kad, nupjovus galvą, žmogaus gyvenimas baigiasi, jis virsta pelenais ir išeina į nebūtį. Nors mano svečiai gali būti visai kitos teorijos įrodymu, man malonu jų akivaizdoje jums pranešti, kad jūsų teorija ir solidi, ir sąmojinga. Beje, juk visos teorijos vertos viena kitos. Jų tarpe yra ir tokia, kuri tvirtina, kad kiekvienas gaus tai, kuo tikėjo. Tebūnie taip! Jūs išeinat į nebūtį, o man bus smagu iš taurės, kuria jūs pavirsite, išgerti už būtį.— Volandas iškėlė aukštyn špagą“.

Sociologijoje žinoma V. Tomo teorija, pavadinta XX a. pradžios amerikiečių sociologo vardu. Ji sako: „Jei situacija traktuojama kaip reali, ji yra reali savo padariniais“.¹¹ Čia nėra jokios mistikos. V. Tomas pateikia tokį pavyzdį: Niujorko gatvėmis šlaistėsi paranojikas, kuris užmušė penkis žmones tik todėl, kad šie nelaimingieji turėjo įprotį garsiai kalbėtis su savimi. Žudikas tuo tarpu manė, kad yra keikiamas pačiais baisiausiais žodžiais. Taigi, jis *realizavo* savo situacijos supratimą.

Volando žodžiai „Kiekvienam pagal jo tikėjimą“— iš tiesų šėtoniška V. Tomo teoremos traktuotė — vienos iš svarbiausių kasdienybės sociologijoje. Kartu tai — raktas suprasti meistro likimą.

---

¹¹ Ионин Л. Г. Понимающая социология.— М., 1979, с. 65.